

Türkiye'nin Dünya Sağlık Turizmindeki Yeri ve Ekonomik Boyutu

Turkey's Position in the World Health Tourism and Its Economic Dimension

Özlem ÖZER¹, Cuma SONĞUR²

Öz

Tedavi ve tatil amaçlı şehirlerarası veya ülkelerarası yapılan seyahatler olarak ifade edilen sağlık turizmi, dünya ülkeleri açısından oldukça önemli bir gelir elde etme aracı haline gelmeye başlamıştır. Dünyada, kendi ülkesi dışındaki bir başka ülkeyi sağlık amaçlı ziyaret eden kişi sayısında her geçen gün artış kaydedilmektedir ve bu durum ülke ekonomilerine ciddi derece katkı sağlamaktadır. Türkiye'de ise sağlık turizmi, son yıllarda popüler bir alan haline gelmiştir. Türkiye, gerek coğrafi yapısı, iklimi, doğal zenginlikleri ve gerekse de göreceli olarak ucuz ve kaliteli sağlık hizmetleri ile pek çok ülke vatandaşının dikkatini çekmektedir. Bu çalışmanın amacı; sağlık turizmi hakkında bilgi vermek ve Türkiye sağlık turizminin dünya sağlık turizmi içindeki yerini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Turizmi, Tıp Turizmi, Termal Turizm, Türkiye

Abstract

Health tourism that expressed as travels interurban or intercountry with the aiming of treatment and leisure started to become an important revenue generation tool for the world countries. In the world, it has been recorded every day that there has been increasing in the number of people who visited another country outside their own country for health and this situation contributes critically to the economies of countries. Health tourism has become a popular topic in recent years in Turkey additionally. Turkey draws attention of many foreign citizens in terms of its geographical structure, climate, natural riches and relatively cheap and high quality health care services. The aim of this study is to inform about health tourism and reveal Turkey's health tourism location in the world health tourism.

Keywords: Health Tourism, Medical Tourism, Thermal Tourism, Turkey

Giriş

Dünyada 1970'li yıllardan sonra turizm, en önemli sektörlerden biri haline gelmiştir. Türkiye'de ise 1980'lerden sonra turizm sektöründeki gelişmeler hız kazanmış ve son yıllarda önemli gelişmeler yaşanmıştır (Aydın, 2009, s.12).

¹ Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, ozlem.ozer@hacettepe.edu.tr

² Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, cumason@hotmail.com

Turizm insanların belli amaçlarla yaptıkları seyahat ve geçici konaklamaları kapsamaktadır. Günümüzde turizm olayını gerçekleştiren turistler gittikleri ülkede konaklama, yiyecek-ıçecek, eğlence gibi talepleri yanında oluşabilecek sağlık problemlerinin çözümünde kaliteli sağlık hizmetini de talep eder duruma gelmiştir (Ak ve Sevin, 2000, s.90). Seyahat etmek sureti ile ikamet ettiği yerin dışında konaklayarak tedavi olmayı amaçlayan insanların hareketi, sağlık turizmi kavramını ortaya çıkartmıştır (Kiremit, 2008, s.6).

Sağlık turizmi, dünyada 100 milyar dolarlık bir hacme ulaşarak tüm ülkelerin dikkatini çeken bir konuma ulaşmıştır. Sağlık turizmi sadece termal turizm ya da Spa (Sudan gelen sağlık) turizmi ile sınırlı kalmamış, tıp uygulamalarını da kapsar duruma gelmiştir (Adveren, 2011, s.41). Dünya nüfusunun artması, yaşam kalitesinin yükselmesi, çeşitli ülkelerde sağlık hizmeti maliyetlerinin yükselmesi sebebiyle, insanlar daha kaliteli ve görece ucuz hizmet alabilecekleri ülkelere yönelmişlerdir. Yaşlı nüfusun oransal olarak artması da sağlık turizmini artıran etkenlerden biri olmuştur (BAKA, 2011, s.4).

Bu çalışmanın amacı, sağlık turizmi hakkında bilgi vermek ve Türkiye sağlık turizminin dünya sağlık turizmi içindeki yerini ortaya koymaktır. Bu kapsamda çalışmada sağlık turizmi kavramına, dünyada ve Türkiye’de sağlık turizminin gelişimine/mevcut durumuna ve son olarak Türkiye sağlık turizminin dünya sağlık turizmi içindeki yerine ve ekonomik boyutuna değinilmiştir.

Sağlık Turizmi

Gelişmiş ülkelerdeki sanayileşme ve kentleşme sonucu ortaya çıkan çevre sorunları, hava kirliliği, stres, mevsim değişiklikleri gibi olumsuz faktörlerin yanı sıra dünya genelinde yaşanan küresel krizle birlikte ağırlaşan iş ve yaşam koşulları, kişilerin sağlığını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu noktada gelişmekte olan ya da gelişmiş ülke vatandaşları kitle turizminin dışında bozulmamış doğası, çevresi, iklim ve fiziksel özellikleriyle sağlıklarını tekrar kazanacakları ya da zindelik sağlayacakları turistik alanlara seyahat etmektedirler (Türksoy ve Türksoy, 2010, s.700).

Sağlık turizmini, genel olarak sağlığın geliştirilmesi, sağlığın korunması ve sağlığın geri kazanılması amacıyla başlayan ve sağlık hizmetleri unsurlarının yanı sıra tatil unsurlarını da kapsayan seyahatler, konaklamalar ve organizasyonlardan doğan olay ve ilişkilerin bütünü olarak tanımlamak mümkündür (Gençay, 2007, s.172; Yıldırım 2012). İkamet edilen yerden başka bir ülkeye tatil amaçlı giden turistlerin seyahat halindeyken acil veya plansız sağlık hizmeti almak zorunda kalmasına “Turistin Sağlığı” denir. “Turizm Sağlığı” ise turistin konakladığı ve gezdiği çevrenin sağlığı ve sağlıklı bir ortam olması, turistin çevreye, çevrenin turiste sağlık açısından etkisini kapsamaktadır (Aydın ve Şeker, 2011, s.6).

Sağlık turizminin pek çok sebepten dolayı yapılmakta olduğu görülmektedir. Buna göre; sağlık turizminin temel sebepleri; kişilerin ülkesinde yüksek teknolojik sağlık hizmetleri ve profesyonel insan

kaynaklarının azlığı veya yokluğu, tedaviyle birlikte tatil yapma arzusu, sağlık hizmetlerinin kendi ülkelerinde pahalı olması, çok daha kaliteli sağlık hizmeti almak istenmesi, ülkesinde herhangi bir sebepten dolayı ameliyatının bilinmesini istememesi (Estetik Cerrahisi, İnfertilite tedavisi vb.), ülkesinde iklim ve coğrafi olarak tatil için kısıtlı imkan olduğu durumlarda yapılan turizm hareketliliği (ormanlık, yaylalar, tarihi ve kültürel zenginliği olan ülkelere gidiş), çoğunlukla termal tesisin ve termal turizm imkanlarının çok olduğu bir ülkede tatil yapma talebi, kronik hastaların, yaşlıların ve engellilerin başka ortamlara gitme ve tedavi olma isteklerinin oluşması, uyuşturucu ve farklı bağımlılıkları olan kişilerin farklı veya daha uygun ortamlarda olma istekleri, kişinin hayata tutunma ve yaşama isteği olarak sayılabilir (Sağlık Bakanlığı, 2012, s.65).

Sağlık turizmi hastaların ve hasta ailelerinin rahatlığını sağlamak için tıbbi seçenekleri sunmayı hedeflemektedir. Gelişmiş ülkelerdeki eğitim ve refah seviyesinin yüksek olmasına paralel olarak, sağlık hizmetleri sunumu da yüksek maliyetli olmaktadır. Gelişmiş ülkelerde yaşlanan nüfusun sağlık ihtiyaçları ve sağlık giderlerinin payı her geçen gün artmaktadır. Sosyal güvenlik maliyetlerinin artması, sosyal güvenlik kurumlarını zorlamaktadır. Bu sıkıntıları aşmak için, gelişmiş ülkelerde bulunan sosyal güvenlik kurumları ve özel sigorta kuruluşları, kaliteli tıbbi hizmet sunan ve yakın mesafede yer alan ülkelerle paket anlaşmalar yaparak, sağlık hizmetlerini düşük maliyetle alma çabaları görülmektedir (Güleç, 2011, s.3).

Günümüzde dünya nüfusunun yaş ortalamasının giderek yükselmesi, endüstrileşmeye bağlı olarak çalışma sürelerinin kısalması ve alternatif sağlık yöntemlerinin daha fazla kabul görmesi sağlık turizmine olan talebi arttırmaktadır (Sandıkçı, 2008, s.1). Sağlık turizmine talep boyutu ile bakıldığında çok değişik ziyaretçi tipleri ile karşılaşmak mümkündür. Cohen'e (2006) göre; sağlık turizm pazarı açısından turistler ya da ziyaretçiler 5 temel kategoride gruplandırılabilir. Bunlar (İçöz, 2009, s.2260);

Yalnızca turist: Ziyaret ettikleri ülkede herhangi bir tıp hizmetinden yararlanmayan turistler ya da ziyaretçilerdir.

Tatilde hastalanıp tedavi edilen turist: Seyahati sırasındaki rahatsızlanma ya da kaza nedeni ile tıp hizmeti ve tedavi alan turistlerdir.

Tatil ve tedavi amaçlı turistler: Bu turistler ziyaret ettikleri ülke ya da bölgeye tam anlamı ile tıbbi nedenlerle gitmezler. Ancak ziyaret ettikleri bölgede bazı rahatsızlıkları için tedavi olanakları olması tercih nedenidir. Diğer bir deyimle tatilde tedavi amaçlı turistlerdir.

Tatil yapan hastalar: Bu ziyaretçiler esasen bir bölgeye tedavi amaçlı giderler, ancak iyileştikten sonra ya da tedavi sonrası gittikleri bölgede tatil de yapan ziyaretçilerdir.

Yalnızca hastalar: Bu gruptaki medikal turistlerin bir bölgeye gidiş amaçları yalnızca o bölgede tedavi olmak ya da operasyon geçirmektir. Tatil gibi bir amaçları yoktur.

Sağlık turizmine katılanların tercihlerini etkileyen en önemli faktörler ise; hizmetin ödenebilirliği, hizmetin erişilebilirliği, hizmetin ihtiyaca uygunluğu, bakım kalitesi, turizm unsuru, mahremiyet ve diğer yararlar olarak sıralanabilir (Yılmaz, 2010, s.30).

Sağlık Turizmi Çeşitleri

Günümüzde sağlık turizmi denilince akla ilk gelen termal turizm ya da kaplıca turizmidir. Ancak sağlık amaçlı turizm hareketi, son on yılda aktif olarak hastane hizmetlerinden faydalanmak için düzenlenen yurt dışı seyahatleri de kapsar hale gelmiştir. Bu değişim sağlık turizminden doğan ekonomik gücün hızla artmasına ve cazip hale gelmesine neden olmuştur (Aydın, 2012, s.92).

Genelde sağlık turizmi; Medikal (Tıp) Turizmi, Termal Turizmi (Kaplıca+Spa wellness), Yaşlı Bakımı amaçlı ziyaretlerden oluşan organize bir turizm hareketi olarak değerlendirilmektedir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012).

Medikal (Tıp) Turizmi, belirli bir hastalığı olan turistlere genellikle 2. ve 3. basamak sağlık kurum ve kuruluşlarında hekimler tarafından planlı olarak yapılan tedavi amaçlı uygulamalardır (İleri tedaviler – Kardiyovasküler Cerrahi, Radyoterapi, Cyberknife, Transplantasyon, İnfertilite - Tüp Bebek İVF Uygulamaları, Estetik Cerrahi, Göz, Diş, Diyaliz Tedavileri vb.). Termal Turizm ve Spa wellness, hastalık sonrası rehabilitasyon dönemlerinde veya kalıcı hasar bırakan rahatsızlıkların kısmen iyileştirilmesi amacıyla kaplıca ve Spa merkezlerinde yardımcı sağlık personeli veya diğer yetkili personel tarafından yapılan tedavi destekleyici veya rehabilite edici uygulamalardır (Kaplıca Tedavileri, Fizyoterapiler, Talassoterapiler, Hidroterapiler, Balneoterapi, Peloidoterapi, Klimaterapi vb.). İleri Yaş ve Engelli Turizmi ise yaşlı ve engelli turistlerin bakım ve rehabilitasyonu amacıyla Klinik Konukevleri– Geriatrik Tedavi Merkezleri - Bakım Evlerinde eğitim almış sertifikalı personel tarafından yapılan uygulamalardır (Gezi Turları, Meşguliyet Terapileri, Engelli Aktiviteleri vb.) (Aydın ve Şeker, 2011, s.6).

Termal Turizm kapsamında ruhsal ve bedensel rahatsızlıkları bulunan bireylerin evlerinden ayrılıp değişik bölgelerde tedavi görme istekleri Klimatizm, Üvalizm ve Termalizm gibi turizm türlerinin doğmasını sağlamıştır. Klimatizm; açık ve temiz havanın şifa verici etkisinden yararlanmak için, dağ istasyonlarında ve deniz kenarlarında uygulanan bir tedavi yöntemidir. Klimatizm, sağlıklı iklim ortamında bulunmaktır. Üvalizm; bazı yörelerin belli başlı ürünü olan meyve ve sebzelerle yapılan kür (tedavi) yöntemi ya da bu ürünlerin kullanımının, bundan hoşlananlara sunulmasıdır. Termalizm; kaplıca, ılıca, içmeler gibi şifalı doğal su kaynaklarının sağlık kurallarına uygun bir biçimde tedavi aracı olarak kullanılmasıdır. Termal turizmin kapsamına giren diğer uygulamaları ise şu şekilde açıklamak mümkündür (Ünal ve Demirel, 2011 s.108; Tunç ve Saç,1998, s.22-23):

- ✓ Balneoterapi; doğal mineralli suların belirli bir sürede, gün boyu bölünmüş dozlarda ve belirli miktarlarda içilmesi ile yapılan kürlerdir.
- ✓ Talassoterapi; deniz suyu ve diğer deniz değerleri kullanılarak yapılan kür uygulamalarıdır.
- ✓ Hidroterapi; genellikle tatlı sular vasıtasıyla ve 20 °C seviye sıcaklıktaki sularla yapılan kürlerdir.
- ✓ Speleoterapi; mağara ortamlarından yararlanılarak yapılan tedavi türüdür.
- ✓ Peloidoterapi; çamurdan faydalanılan tedavi türüdür.

- ✓ Spa; termal ya da deniz suyunun ağırlıklı olarak kullanıldığı vücut bakımı ve tedavileri için kullanılmaktadır. Spa turizminde ortalama kalış süresi diğer turizm türlerine göre daha uzundur.

Sağlık Turizminde Sunulan Hizmetler ve Sağlık Turizminin Faydaları

Gonzales, Brenzel ve Sancho (2001, s.20) sağlık turizminde sunulan hizmetleri üç ana başlıkta incelemektedir. Bunlar; Sağlığı Geliştirmeye Yönelik Hizmetler (Kaplıca, bitkisel tedavi, masaj vb.), Tedaviye Yönelik Hizmetler (Estetik ameliyat, kalp ameliyatı, göz ameliyatı, kanser tedavisi vb.) ve Rehabilitasyon Hizmetleridir (Diyaliz, bağımlılık programı, yaşlı bakım programı gibi). Tablo 1'de bu üç hizmetin özellikleri sunulmaktadır.

Tablo 1. Sağlık Hizmetlerinin Özellikleri

	Sağlığı Geliştirme	Tedavi	Rehabilitasyon
Müşteri Grubu	Orta ve üst düzey gelir grubu Sağlıklı Düşük sağlık riski Bütün yaş grupları	Orta ve üst düzey gelir grubu Seyahat edebilecek kadar sağlıklı Özel ameliyatlara veya tıbbi ihtiyaçlar Değişken sağlık riski Orta ve üzeri yaş grubu	Üst düzey gelir grubu Özel ihtiyaçlar Düşükten orta düzeye doğru sağlık riski Yaşlı Madde bağımlısı
Sağlık Hizmetlerinin Kapasite Gereklere	İyi bir birinci basamak tedavi Hastane hizmetleri için artan beklenti	Uzman hekim becerileri Yüksek teknoloji seviyesi	Uzman hekim becerileri Birinci basamak tedavi hizmeti Tıbbi tedaviden ziyade terapötik müdahaleler
Süre	Değişken (müşteriye göre belirleniyor)	Tahmin edilebilir Daha kısa Değişkenlik takip gerektirebilir	Değişken (müşteriye bağlı)

Kaynak: Gonzalos et al., 2001, s.21

Sağlık turizminin ortaya çıkardığı faydalar ise Yalçın (2006) tarafından somut ve soyut olmak üzere sınıflandırılmıştır. Buna göre;

Sağlık turizminin somut faydaları (Yalçın, 2006, s.40-41);

- ✓ Yabancı turistlerden kaynaklanan gelirler ülkelerin ekonomik refahına katkı sağlamaktadır.
- ✓ Sağlık turizmi, gelişmekte olan ülkelere, fiyat tarifelerinde gelişmiş ülkelere karşı maliyet avantajı sağlamaktadır.
- ✓ Ülkeler arasındaki bilgi paylaşımını arttırmaktadır.
- ✓ Ülke içinde veya dışında stratejik ortaklık sağlamaktadır.
- ✓ Ülkeler arasında teknoloji ve bilgi transferi sağlamaktadır.
- ✓ Yabancı hastalara sunulan fırsatlar, kendi ülkelerindeki hastalara da daha iyi hizmet sunulmasını sağlamaktadır.
- ✓ Global pazarlama ve tıbbi ticareti sağlamaktadır.

Sağlık turizminin soyut faydaları (Yalçın, 2006, s.40-41);

- ✓ Ülkelerin global sağlık bakım sunucusu olarak uluslararası kabulünü sağlamaktadır.
- ✓ Sosyal ve kültürel deneyimlerin paylaşılmasını sağlamaktadır.
- ✓ Uluslararası ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamaktadır.
- ✓ Ülkelere dünya düzeyinde sağlık bakım hizmeti sunduğu imajını kazandırmaktadır.
- ✓ Rekabet avantajı sağlamaktadır.
- ✓ Hastane destek hizmetler arasında daha iyi koordinasyon sağlamaktadır.
- ✓ Kamu ve özel sektör ortaklığı sağlamaktadır.
- ✓ Hasta memnuniyetini artırmak olarak sıralanabilir.

Dünyada ve Türkiye’de Sağlık Turizminin Gelişimi ve Mevcut Durumu

Sağlık turizmi aslında dünya ülkeleri için çok da yeni bir kavram değildir. Sağlık turizminin yüzyıllar öncesinden var olduğu, çok eski çağlara dayandığı söylenebilir. Sağlık turizmi, 14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar olan Rönesans dönemi süresince Avrupa ve İngiltere’de önemli gelişmeler kaydetmiştir (Zengingönül ve diğ., 2012, s.7). 16. yüzyıla kadar Hıristiyan dünyasında din ve politikaların sömürü aracı olan sıcak su kaynakları bu dönemden sonra İtalya ve Fransa’da, 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa’nın diğer ülkelerinde de standardize edilmeye başlamıştır. Kaplıca hekimliğinin sosyal ve hukuksal durumu ele alınmış, tedavi tıp akademilerinin denetimine verilerek tıbbi ilkeler konulmuştur (Özer, 1991, s.37). 17. ve 18. yüzyıllarda özellikle Avrupa aristokrasisi tarafından termal suların şifalı etkilerinden yararlanılmış, termal suların bulunduğu yöreler tedavinin yanı sıra rahatlama amaçlı olarak sosyal aktivite merkezi durumuna gelmiştir. İngiltere’nin Bath kentindeki spalar buna örnek verilebilir. 20. yüzyılın ortalarından itibaren ise geniş halk kitleleri başka bir ülke ya da bölgeye tedavi amaçlı seyahat etmeye başlamıştır (Türksoy ve Türksoy, 2010, s.703).

Günümüzde ise sağlık turizmi daha da popüler bir hal almıştır. Dünya geneline baktığımızda sağlık turizmi açısından öne çıkan ülkelerin başında Hindistan, Tayland, Singapur, ABD, Malezya, Almanya, Meksika, Güney Afrika, Brezilya ve Kosta Rika gelmektedir (Ünal ve Demirel, 2011, s.107). Sağlık turizmini alt başlıkları altında ele aldığımızda ise Medikal turizmde; Panama, Brezilya, Malezya, Kostarika, Hindistan Termal turizmde; Hindistan, Türkiye, Malezya ve Spa wellness turizminde ise; Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Avusturya, Bali, Maldivler başta gelen ülkeler arasındadır (İnnoCentric, 2011, s.88).

Medikal turizmde en önemli bölge Asya Kıtası’dır. Bölge yılda 1.3 milyon medikal turist çekmektedir. Hindistan, medikal turizmin merkezi olarak kabul edilmektedir. Ülkeyi 2002 yılında sadece 150.000 civarında, 2005’te ise 500.000 hastanın ziyaret ettiği tahmin edilmektedir. Ayrıca bu ülke, sağlık turizm sektörünün hacmini 2012 yılına kadar 1.2 milyar pounda kadar yükseltmeyi hedeflemektedir. Singapur ise 2012 yılında 1 milyon hasta çekmeyi ve 1.8 milyar dolar gelir elde etmeyi planlamaktadır. Medikal turizm kapsamında, ülke dışına hasta gönderen Nijerya vatandaşlarının ülke dışındaki sağlık giderleri

için yılda 2 milyar dolar harcadığı tahmin edilmektedir (BAKA, 2011, s.6). Tayland'da ise turizm hareketleri, 1970'lerde cinsiyet değişimi operasyonları ile başlayıp daha sonraları estetik cerrahiye yönelim göstermiştir. Ürdün, 1970'lerden bu yana Ortadoğu ve Asya sağlık endüstrisinde önde gelen bölgenin en popüler, dünyanın da 5. ülkesi konumundadır (Yıldırım ve Altunkaya, 2006, s.1; Öztürk, 2011, s.50).

Termal turizm açısından ise Avrupa ülkelerinden Almanya önemli bir konumdadır. 263 adet resmi belgeli termal merkez bulunan Almanya'da tesislerin toplam yatak kapasitesi 750.000'dir. Çek Cumhuriyeti ve Slovakya'da son yıllarda çok gelişmiş tedavi edici kaplıca merkezleri kurulmuştur. İki ülkede 60 tedavi edici termal merkezi bulunmakta olup senede 500.000'e yakın hastaya tedavi hizmetleri verilmektedir. Ayrıca, Fransa'da 104, İspanya'da 128 adet ve İtalya'da ise 360 civarında termal tesis bulunmaktadır. Rusya'da çok sayıda kür merkezi bulunmakta olduğu ve yılda 8 milyon turist geldiği belirtilmektedir. Japonya'da 1500 adet kaplıcada 100 milyon geceleme kapasiteli termal turizm yapılmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Arkansas eyaletinde 55 bin kişinin yararlanacağı termal tesislerin yapılmış olduğu, Hawai'de turizmi 12 aya yaymak için termal suların yararlanılarak yeni kurulan tesisler ile termal turizm ağırlıklı uygulamalara başladığı belirtilmektedir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012).

Dünya genelinde 2006 yılı verilerine göre, sağlık turizmi toplam harcamaları 60 milyar dolara ulaşmıştır ve 2012 yılına kadar bu rakamın 100 milyar dolara ulaşması beklenmektedir. ABD'deki sağlık turizmi harcamalarının 5.5 milyar dolar, Avrupa'da 3.5 milyar Euro civarında olduğu, yaklaşık 120 yıldır sağlık turizmine hizmet veren Macaristan, Çek Cumhuriyeti ve Romanya gibi ülkelerden Çek Cumhuriyeti'nin bu sektörden kazancının 1 milyar doları aştığı belirtilmektedir (Bahadır, 2011, s.75). Ayrıca 2017 yılına kadar sadece ABD'den 23 milyon potansiyel hastanın 79.5 milyar dolarlık bir harcama yaparak denizaşırı ülkelere sağlık turizmi amacıyla gideceği hesaplanmaktadır (Zengingönül ve diğ., 2012, s.9).

Türkiye toplumu açısından sağlık turizminin gelişimini incelediğimizde; Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya taşıdıkları geleneksel kültürün içinde var olan "yılanma" ve "temizlik" işlevini akarsu boylarında yerine getirdiğini; Anadolu'da yerleşik toplumsal gelişme, köy, kasaba ve kent yaşamı biçimine geçişle birlikte, hamamların ortaya çıktığını görmekteyiz. Türkler, kendi kültürünün mimari karakterlerini yansıtan Türk Hamamları'nı inşa etmişler ve o günün tıp görüşü ile daha sağlıklı biçimde uygulanmaya başlanan bu gelişimle "kurnalı yılanma" yerleri ve yanında tedavi amaçlı kaplıca havuzu tekniği, Avrupa'ya kadar yayılmıştır. Bugün Avrupa'da olduğu gibi, Amerika'daki Türk Hamamları da bu kültürün eseridir (Çetin, 2011, s.901).

Türkiye'de 1980 sonrası, turizm sektöründe önemli atılımlar gerçekleştirilmiştir. 1980'den sonra turizm Türkiye ekonomisinde en gözde alt sektörlerden biri haline gelirken; bu gelişmenin sosyal, kültürel ve ekonomik etkileri önemli boyutlara ulaşmıştır. 1983 yılı, Türk turizmi için canlanma döneminin başlangıcı olarak kabul edilebilir. O yıldan günümüze kadar geçen süre içerisinde, Türkiye'de turizm;

hem turist sayısı hem de turizm gelirleri yönünden önemli sayılabilecek artışlar göstermiştir (Türkiye Sağlık Vakfı Raporu, 2010, s.6).

2002 yılı sonundan itibaren 58. 59. ve 60. hükümetlerce uygulanan "Sağlıkta Dönüşüm Programı" ile sağlık hizmetleri sunumunun daha etkili, verimli ve erişilebilir olması, çağdaş düzeyde ve nitelikli hale getirilmesi için bir dizi değişiklik ve yenilik uygulamalarına geçilmiştir. Sağlıkta Dönüşüm Programı'nın temel sağlık göstergelerine olumlu etkilerinin yanı sıra, vatandaşların sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranının artışına da katkısı olmuştur. 2007 yılında 60. Cumhuriyet Hükümeti'nin kurulmasını müteakip Sağlıkta Dönüşüm Programı'na, edinilen 5 yıllık tecrübe ışığında, 3 yeni başlık ilave edilmiştir. Bu ilaveler sağlık turizmi ve turizm sağlığı yapılmasının yolunu genişletmiştir (Türkiye Sağlık Vakfı Raporu, 2010, s.49).

2010-2014 stratejik eylem planı, 2023 sağlık vizyonu ve hükümet programı ile Türkiye sağlık alanında bölgesinde cazibe merkezi olması ve sağlık turizminde lider konuma olması hedeflenmektedir (Aydın ve diğ., 2011, s.3). Dünyada giderek büyüyen sağlık ve termal turizm pastasında Türkiye'nin rekabet gücünün ve payının artırılması amacıyla Türkiye Turizm Stratejisi 2006 - 2023 Eylem Planı ana kararları kapsamında, Troya, Frigya ve Afrodasya Kültür ve Turizm Koruma ve Gelişim Bölgeleri'nde ana tema olarak termal turizm belirlenmiş ve bu bölgelerin her birinin bölgesel destinasyon olarak geliştirilmesi hedeflenmiştir (Tütüncü ve diğ., 2011, s.91).

2011 yılında ise sağlık turizminde mevzuat değişikliği yaşanmıştır. Sağlık Bakanlığı ve bağlı kuruluşların teşkilat ve görevleri hakkında KHK/663 2.10.2011 tarih ve 28103 sayılı Resmi Gazete yayımlanarak Sağlık Bakanlığı, Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü bünyesinde Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı'nı kurulmuştur. Bu daire başkanlığının görevi sağlık turizmi uygulamalarının geliştirilmesine yönelik düzenlemeler yapmak, ilgili kurumlarla koordinasyon sağlamaktır (Resmi Gazete, 2011: mad.8/i).

Türkiye Sağlık Turizminin Dünya Sağlık Turizmi İçindeki Yeri ve Ekonomik Boyutu

2009'da dünyanın en çok turist çeken ve en çok turizm gelirin sahip ilk 10 ülkesinin sıralamasına göre Türkiye, gelen turist sayısında 7. sırada, turizm gelirleri arasında ise 9. sırada yer almaktadır (UNWTO, 2012).

Türkiye özellikle medikal turizm alanında rekabetçi fiyat uygulamalarına sahip bir ülke konumundadır. Örneğin; Amerika, Türkiye, İrlanda, Tayland, Singapur, Hindistan, İsrail ve İsviçre arasında yapılan fiyat karşılaştırmalarında operasyon türlerine göre bir ayırım yapıldığında, bypass ameliyatları kategorisinde 11.375-15.000 dolar ile en uygun fiyatlı operasyonlar Türkiye'de yapılmaktadır. Omurga füzyonu operasyonlarında Türkiye 7.125 dolar ile Tayvan'ın ardından en cazip ülke konumundadır. Yine kemik iliği transplantasyonunda Türkiye 40.000-70.000 dolar olan fiyat aralığıyla Hindistan ile ilk sırayı paylaşmaktadır (Zengingönül ve diğ., 2012, s.19).

Medikal (Tıp) turizmde özellikle Hindistan kalp ameliyatı, Tayland böbrek nakli, Macaristan ve Polonya diş bakımı, Tunus ve Fas ise göz sağlığı konusunda ön plana çıkan ülkelerdir. Bu ülkelerdeki sağlık hizmetlerinin Batı Avrupa'ya oranla ortalama yüzde 40 ila yüzde 70 arasında daha ucuz olduğu belirtilmektedir. Fransa'da ortalama 4 bin Euro'ya mal olan diş protezi Kuzey Afrika'da 3 bin Euro'ya yaptırılabilir. Yine Fransa'da yaklaşık 6 bin Euro maliyeti olan bir lifting operasyonu Tunus veya Fas'ta 4 bin Euro'yu bulmaktadır. Fransa'da 1500 Euro'ya kadar varan fiyatlarla gerçekleştirilen takma diş operasyonu ise Macaristan'da 600 Euro'ya yaptırılabilir (Çetinkaya, 2010, s.13).

Plastik ve estetik cerrahi, saç ektirme, göz ameliyatları, tüp bebek, açık kalp ameliyatı, deri hastalıkları, checkup, kanser tedavileri, kulak burun boğaz, diyaliz ve kalp-damar cerrahisi, jinekoloji, beyin cerrahisi, ortopedi, diş, spa, fizik tedavi rehabilitasyon gibi hemen her dal için gelen yabancı hastalar gerek düşük maliyet, gerekse yüksek kalite ve teknoloji standartları nedeniyle Türk sağlık kuruluşlarını tercih etmektedir (BAKA, 2011, s.16).

Tablo 2'de de görüldüğü üzere, Türkiye İstatistik Kurumu ve Merkez Bankası verilerine göre; 2003 yılında 103.400 yabancı hasta tedavi için Türkiye'ye gelmiş ve 91 milyon dolar harcama yapmıştır. Bu rakamlar 2008 yılında 162.480 kişi ve 282 milyon dolar, 2009 yılında ise 132.680 kişi ve 225 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir (Türkiye Sağlık Vakfı Raporu, 2010).

Tablo 2. Yurtdışına Giden ve Yurt Dışından Gelen Hastaların Sayısı ve Harcamaları*

Yıllar	Yurt Dışı Tedaviye Giden Türkler	Tedaviye Gelen Gurbetçiler	Tedaviye Gelen Yabancılar	Yabancıların Türkiye'deki Sağlık Harcamaları
2003	38.843	36.567	103.40	91 milyon dolar
2004	61.841	38.273	133.40	126 milyon dolar
2005	47.248	55.741	164.60	163 milyon dolar
2006	41.397	39.834	153.90	192 milyon dolar
2007	18.505	43.951	154.60	247 milyon dolar
2008	20.057	62.171	162.48	282 milyon dolar
2009	30.852	68.545	132.68	225 milyon dolar

Kaynak: Türkiye Sağlık Vakfı, 2010, s.28

*Tabloda yer alan verilerin medikal turizm kapsamındaki sağlık turistlerinin yanı sıra turistlerin sağlığı verilerini de kapsadığı düşünülmektedir.

Türkiye İstatistik Kurumu 2011-2012 I. Dönem (Ocak-Mart) istatistiklerine göre ise turizm harcamaları içinde sağlık için yapılan toplam harcama miktarı 2011 yılında 91.819.678 TL (%3,0) ve 2012 yılında 100.917.425 TL (%3,6) olarak gerçekleşmiştir (TUİK, 2012).

Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı'nın sağlık turizmine ilişkin 2010 yılı verilerine göre 2010 yılı kamu hastanelerine ücretli gelen yabancı uyruklu toplam hasta sayısı 132.327 ve bu hastalardan toplam tahsil edilen tutar 5.155.058,82 TL'dir (Sağlık Bakanlığı, 2010). 2010 yılında kamu ve özel hastanelere gelen yabancı hasta oranları incelendiğinde ise hastaların %92'sinin özel hastaneleri %8'inin ise kamu hastanelerini tercih ettiği belirlenmiştir. Branşlara göre ise en çok Göz, Diş Ortopedi, Kardiyoloji, Onkoloji, Plastik Cerrahi ve Beyin Cerrahisi

için geldiği (hastaların %80'i bu branşlara gelmiştir) belirlenmiştir. Bu hastaların büyük bir çoğunluğu Almanya, Hollanda, Avusturya, Irak, Suriye, Sudan, Türk Cumhuriyetleri, Ortadoğu, Belçika gibi ülkelerdendir (Sağlık Bakanlığı, 2012, s.67).

Termal Turizm ile ilgili olarak veriler doğrultusunda Avrupa Kaplıcalar Birliği'ne göre 2004 yılında termal turizm amaçlı olarak Almanya ve Macaristan'a 10 milyon kişi, Rusya'ya 8 milyon kişi, Fransa'ya yaklaşık 700 bin, İsviçre'ye 800 bin ve İspanya'ya 400 bin kişi gitmiştir. Japonya'nın sadece Beppu Şehrine yılda 12–13 milyon kişi termal turizm amaçlı olarak gelmiştir. Bu ülkelerde modern tıbbın ve sosyal güvenlik kurumlarının desteğini de alarak diğer tedavi imkânları ile bütünleşmiş olarak termal turizmin önemi giderek artmaktadır. Bu gibi ülkelerde turizmin en büyük gelir kaynaklarından birini termal turizm oluşturmaktadır (Çetin, 2011, s.901).

Türkiye'de ise kaplıca turizmine katılan turist sayısı 1981 yılında 63.999 kişi iken bu sayı 1998 yılında 375.606'ya yükselmiştir. 2009 yılında ise ülkemizde 284.250 kişi termal turizmden faydalanmıştır (Çetin, 2011, s.902). 2010 yılında kaplıcalara yurtdışından gelen yabancı turist sayısı 262.506 iken bu turistlerin 23.225'si tedavi amaçlı ülkemizi ziyaret etmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2010).

Yurt dışından en çok talebin yaşlı bakımı ve termal turizm konusunda Danimarka, Norveç ve İsveç' ten geldiği, medikal tedaviler için de İngiltere ve Hollanda vatandaşlarının Türkiye'yi tercih etmeye başladığı ortaya çıkmıştır. Orta Doğu ülkelerinden gelen turistler ise termal tesisler ve Spa tedavisi için kaplıca merkezlerini, özelliklede göz tedavisi ve estetik cerrahi ile saç ekimi konusunda Türkiye'yi tercih etmeye başlamıştır (Türkiye Sağlık Vakfı Raporu, 2010, s.52).

Sonuç ve Tartışma

Sağlık turizmi dünyada yaşanan küreselleşme süreci, ülke sağlık sistemlerinde yaşanan problemler (uzun bekleme listeleri, yükselen maliyetler ve hizmetlerde kalite problemleri gibi) tüketicilerin bilinçlenmesi sonucu hızla büyüyen bir sektördür (Yıldırım ve Altunkaya, 2006, s.1). Bugün dünyada birçok insan tedavi amaçlı olarak kendi ülkeleri dışındaki diğer ülkelere seyahat etmektedir. Tedavi için tercih edilen bu ülkeler, sağlık turizmi sayesinde önemli miktarlarda gelir elde etmekte ve bu ülkelerin sağlık turizminden elde ettiği gelir her geçen gün artış göstermektedir.

Türkiye'nin sağlık turizmi açısından bulunduğu coğrafik konumun elverişli olması, sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi, sağlık hizmetlerinde kalitenin artması, özel sağlık kurumları sayısında artış yaşanması, sağlık hizmetlerinin göreceli olarak diğer dünya ülkelerine göre daha ucuz olması gibi nedenler çok sayıda turisti tedavi amaçlı olarak ülkemize çekmektedir. Türkiye'nin hem medikal turizmde hem de termal turizmde pek çok ülke vatandaşına hizmet vermesi ve bu hizmetler sayesinde önemli miktarlarda gelir elde etmesi sonucunda, dünya ülkeleri arasında sağlık turizminde önemli bir konuma ulaştığı söylenebilir.

Ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı'nın 2012/4 sayılı Döviz Kazandırıcı Hizmet Ticaretinin Desteklenmesi Hakkında Tebliğ'de Sağlık Turizmi sektörüne yönelik olarak belirlenmiş olan pazara

giriş desteği, yurt dışı tanıtım desteği, yurt dışı birim desteği, belgelendirme desteği, ticaret desteği ve alım heyeti desteği, danışmanlık desteği gibi konular da sağlık turizminin gelişimine önemli katkılar sağlamaktadır. Örneğin; pazara giriş desteği olarak sağlık kuruluşlarının, sağlık turizmi şirketlerinin veya işbirliği kuruluşlarının sektör, ülke, uluslararası mevzuat veya yatırım konularında satın alacakları veya hazırlatacakları raporlara ilişkin giderler; sağlık turizmi şirketleri ve sağlık kuruluşları için %60 oranında ve yıllık toplam en fazla 100.000 ABD doları tutarında, işbirliği kuruluşları için %70 oranında ve yıllık toplam en fazla 300.000 ABD doları tutarında karşılanmaktadır. Bunun dışında yurt dışı tanıtım desteği olarak yurt dışında düzenlenen fuar, kongre, konferans ve/veya bağımsız tanıtım programı kapsamında yapılan tanıtımlara ilişkin sponsorluk, reklam, tanıtım, danışmanlık, katılım ve organizasyon giderleri; sağlık kuruluşları veya sağlık turizmi şirketleri için %50 oranında ve yıllık toplam en fazla 300.000 ABD doları tutarında, işbirliği kuruluşları için %70 oranında ve yıllık toplam en fazla 500.000 ABD doları tutarında karşılanmaktadır. Ayrıca, bir ticaret heyeti veya alım heyeti programı kapsamında; her bir katılımcının ulaşım ve konaklama giderleri ile programa ilişkin reklam, pazarlama, danışmanlık, tanıtım ve organizasyon giderleri %70 oranında ve program başına en fazla 150.000 ABD doları tutarında devlet, destek sağlamaktadır (Ekonomi Bakanlığı, 2012). Devlet tarafından sağlanan bu destekler, sağlık turizmi sektörüyle ilgilenen kuruluşlar için büyük kolaylıklar sağlamaktadır.

Son olarak, Türkiye'nin sağlık turizmi konusunda konumunu daha iyi sağlamlaştırabilmesi için sağlık turizmi ile ilgili uygun ve yerinde politikalar ve stratejiler belirlemesi gerekmektedir. Bunun içinde hem Sağlık Bakanlığı ve Turizm Bakanlığı, hem de sağlık turizmi ile ilgili olan diğer kuruluşlar ve kişiler, üniversiteler, hastaneler birlikte hareket etmelidir.

Kaynakça

- Adveren, S. (2011). *İç Anadolu Bölgesi'ndeki Kaplıca ve Termal Tesislerin Türk Sağlık Turizmi İçerisindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ak, B. ve Sevin, H.D. (2000). Turist Sağlığı ve Turist Sağlığı İmkânları Açısından Antalya Bölgesinde Bir İnceleme, *Hacettepe Üniversitesi Sağlık İdaresi Dergisi*, 5(1):89-100.
- Aydın, D. (2009). *Türkiye Sağlık Turizmi Rehberi*, C ve B Basımevi, İstanbul.
- Aydın, D. (2011). "Türkiye'de Sağlık Turizmi Endüstrisi", *Çerçeve*, Sağlık Ekonomisi ve Turizmi, 19(55).
- Aydın, D. ve Şeker, S. (2011). Kamu Hastanelerinde Sağlık Turizmi ve Turistin Sağlığı Uygulama Rehberi, <http://www.saglik.gov.tr/SaglikTurizmi/dosya/1-74694/h/rehber-uygulama.pdf> (Son Erişim Tarihi: 18.07.2012).
- Aydın, O. (2012). Türkiye'de Alternatif Bir Turizm; Sağlık Turizmi, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(23):91-96.
- Aydın, D., Aypek, N., Aktepe, C., Şahbaz, P. ve Arslan, S. (2011). Türkiye'de Medikal Turizmin Geleceği, <http://www.saglik.gov.tr/SaglikTurizmi/dosya/1-71912/h/turkiyede-medikal-turizm-gelecegi.pdf> (Son Erişim Tarihi: 19.07.2012).

- Bahadır, H. (2011). Sağlık Ekonomisi ve Turizmi, *Ekonomi ve Düşünce Dergisi*, 19(55):74-78.
- BAKA (2011). *Sağlık Turizmi Sektör Raporu*, Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı.
- Çetin, T. (2011). Termal Turizm Potansiyeli Açısından Kozaklı (Nevşehir) Kaplıcaları, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Terature and History of Turkish or Turkic*, 6(1):899-924.
- Çetinkaya, T. (2010). *Sağlık Turizmi Açısından Bursa İli'nin Pazarlanabilirliği Konusunda Sağlık Çalışanlarının Görüşlerinin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gençay, C.(2007). Sağlık Turizmi. İçinde M. Bulu ve İ.H. Eraslan (Editörler). *Sürdürülebilir Rekabet Avantajı Elde Etmede Turizm Sektörü* (ss.172-180) Kazancı Hukuk Yayımevi, İstanbul.
- Gonzalos, A., Brenzel, L. ve Sancho, J. (2001). *Health Tourism and Related Services: Caribbean Development and International Trade*, Final Report.
- Güleç, D. (2011). *Sağlık Turizmi Kapsamında (Antiaging) Sağlıklı Yaşlanma Uygulamaları ve Yaşlı Bakımı: Türkiye Değerlendirmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ekonomi Bakanlığı, (2012). 2012/4 Sayılı Döviz Kazandırıcı Hizmet Ticaretinin Desteklenmesi Hakkında Tebliğ, <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=mevzuat&bolum=977D47E6-D6A9-862F-1B71B7EF6053ADBB> (Son Erişim Tarihi:03.12.2012).
- İçöz, O. (2009). Sağlık Turizmi Kapsamında Medikal (Tıbbi) Turizm ve Türkiye'nin Olanakları, *Journal of Yasar University*, 4(14):2257-2279.
- InnoCentric (2011). Samsun Ekonomisine Yön Veren Sektörlerin Rekabet Analizi, <http://www.oka.org.tr/ContentDownload/SamsunRekabetAnaliziRaporu.pdf> (Son Erişim Tarihi: 25.07.2012).
- Kiremit, A.Ş. (2008). *Turizmin Gelişiminde Bir Alternatif Olarak Medikal Turizm: Bir Sağlık Kuruluşunda Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2012). Sağlık ve Termal Turizm Tanımı, <http://www.ktbyatirimisletmeler.gov.tr/TR,11492/saglik-ve-termal-turizmi-tanim.html> (Son Erişim Tarihi:15.07.2012).
- Özer, N. (1991). Kaplıca Hekimliğinin Çağdaş Gelişimi, *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 17-18, 35-39.
- Öztürk, M. (2011). *Termal Konaklama İşletmelerinde Yöneticilerin Stratejik Kalite Yönetimi Algıları: Afyon Bölgesinde Bir Uygulama*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü+
- Resmi Gazete (2011). Sağlık Bakanlığı ve Bağlı Kuruluşlarının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, Sayı: 28103 Karar Sayısı: KHK/663 <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/1/20111102m1.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/11/20111102m1.htm> (Son Erişim Tarihi: 23.07.2012).
- Sağlık Bakanlığı (2010). <http://www.saglik.gov.tr/SaglikTurizmi/belge/1-13992/2010-turkiye-istatistikicalismalari.html> (Son Erişim Tarihi: 19.07.2012).

- Sağlık Bakanlığı (2011). *Medikal Turizm Araştırması*, AG Design, Ankara.
- Sağlık Bakanlığı (2012). *Sağlık Turizmi El Kitabı*, BMS Matbaacılık.
- Sandıkçı, M. (2008), *Termal Turizm İşletmelerinde Sağlık Beklentileri ve Müşteri Memnuniyeti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TUİK (2012). Turizm İstatistikleri I.Dönem 2012, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=51# (Son Erişim Tarihi:19.07.2012).
- Tunç, A. ve Saç, F. (1998). *Genel Turizm*. Detay Yayıncılık, Ankara.
- Türkiye Sağlık Vakfı (2010). *Dünyada ve Türkiye'de Sağlık Turizmi-2010 Durum Tespit Raporu ve Çözüm Önerileri*, Efil Yayınevi, Ankara.
- Türksoy, A ve Türsoy, S.S. (2010). Termal Turizmin Geliştirilmesi Kapsamında Çeşme İlçesi Termal Kaynaklarının Değerlendirilmesi, *Ege Akademik Bakış*, 10(1):699-725.
- Tütüncü, Ö., Kiremitçi, İ. ve Çalışkan, U.(2011) Sağlık Turizmi, Güvenlik ve Kalite, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 22(1):91-93.
- Ünal, A ve Demirel, G. (2011). Sağlık Turizmi İşletmelerinden Yararlanan Müşterilerin Beklentilerinin Belirlenmesine Yönelik Bolu İlinde Bir Araştırma, *Electronic Journal of Vocational Colleges*, Aralık, ss:106-115.
- World Tourism Organization (UNWTO), <http://www2.unwto.org/en>, (Son Erişim Tarihi: 16.07.2012).
- Yalçın, P. (2006).*Türkiye'de Sağlık Turizminde Altyapı Oluşturulma Gereği ve Sağlık Kurumlarına Yönelik Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı.
- Yıldırım, H.H. ve Altunkaya, Ü. (2006). Türkiye'nin Sağlık Turizmi Potansiyeli Güçlükler, http://www.absaglik.com/saglik_turizmi_turkiye.pdf, (Son Erişim Tarihi: 20.07.2012).
- Yıldırım, H.H. (2012). Görüşme Notları (13.08.2012). Ankara.
- Yılmaz, C. (2010). Sağlık Bakanlığı Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Medikal Turizm Araştırması, <http://tuyev.org/yayinlarimiz/SB.pdf>, (Erişim Tarihi:19.07.2012).
- Zengingönül, O., Emeç, H., İyilikçi, D.E. ve Bingöl, P. (2012). Sağlık Turizmi: İstanbul'a Yönelik Bir Değerlendirme, Ekonomistler Platformu Derneği, İstanbul http://www.ekonomistler.org.tr/wp-content/uploads/2012/0/saglik_turizmi_rapor.pdf, (Son Erişim Tarihi: 30.07.2012).